

*Махатов Зафар Муҳоммадиевич
Тоҷик тили ва адабиёти
кафедраси иккинчи босқич
магистранти*

**Танқиди иллат ва нуқсонҳои чома дар маснави
“Тӯҳфаи дӯстон” –и Шамсиддин Шохин
Аннотацияси**

Мустақиллик мафкураси ва янги давр адабиётшинослик илмининг талаб ва тақозоси билан XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошлари маърифатпарварлик ва жаҳид адабиётини қайта ўрганиш, ушбу давр адабиёти вакиллари ижод намуналарига ҳолисона баҳо бериш, маърифатпарварлик ҳоялари билан йўғирилган асарларни жиддий тарзда таҳлил этиш ҳамда уларнинг адабиёт тарихида туган ўрнини аниқлаш анъанавий тўс олди. Шу мақсадда маскур мавзу ҳар тамонлама аҳамиятдан холи емас.

Шамсиддин Шохиннинг «Тӯҳфаи дӯстон» маснавийси ўзининг мазмун ва моҳияти жиҳатидан янги давр адабиётига хос бўлган, янги типдаги ижтимоий – лирик асарлар сирасига киради. Маснавийда шоирнинг янгича қараишлари, маърифатпарварлик жараёнига хос бўлган ҳоялар, давр ўзгаришларига бўлган ҳам алоҳида эътиборга молик. Зеро Шамсиддин Шохин ўз даврининг маҳоратли ва зукко шоири булганлиги билан бирга давр воқеълигини мазмунларда ва турли жанрларда моҳирона акс эта олиши билан бирга ҳам ажралиб туради. Шу нуқтаи назардан тугилаётган диссертацияда ушбу масалани ҳам ечиш ва таҳлилга тортиш асосий мақсадлардан биридир.

Маснавий тузилиши ва композицион хусусиятлари жиҳатидан ҳам ўзига хос асардир. «Тӯҳфаи дӯстон» маснавийсида бу жиҳатлар шу вахтгача бўлган ва яратилган тадқиқотларда ўз ечимини топмаган ва тадқиқ етилмаган.

«Тӯҳфаи дӯстон» дар ҳар бобат махсули адабии давраи нави эҷодиёти Шохин мебошад. Дар муқаддимаи он нуқтаи назари иҷтимоии шоир бе ҳеч пардапӯшона ва ошкора ифода ёфтааст. Муқаддимаи маснавий бевосита аз ҳикояти давраи амирӣ оғоз меёбад:

Маро шиква поён надорад гузор,
Ки худ шиква баҳре бувад бенакор.

Аз ин байт пайдост, ки аз интишори маснавий мақсади асосии шоир пеш аз ҳама танқиди иллат ва нуқсонҳои иҷтимоию сиёсии замонаш ва инъикоси ҳолати рӯҳии мардуми давронаш аст. Дар аввал шикваю шикояти адиб характери фардӣ дорад. Шохин пеш аз ҳама аз бемуваффақиятии хизмати дарбориаш ва аз бахту иқболи баргаштаи худ шикоят мекунад. Аммо

тадричан ин танкид руҳияти умумӣ ва чомей касб мекунад. Ин аз он ҳам маълум аст, ки шоир бештар ба фош кардани рафторҳои риёкорона ва фиребгаронаи амир ва дарбориёни эътибори чудогона додааст. Шоир пайваста ба ин киначӯӣ, маккорӣ ва хиёнати амиро фош намуда, ба ашхоси дигар маслиҳат медиҳад, ки аз азобу шиканҷаҳои аз дарбор дидаи ӯ ибрат гиранд; агар хоҳанд, ки хушбахт шаванд аз хизмати амир ва дарбор худдорӣ намоянд. Чунон чи шоир мегӯяд:

Фигон к-ин ҳарифон кинаозмой,
Ба меҳр андароранд халқе зи пой!
Чу фарзанд аз онат ҳаме парваранд,
Ки чун гурба фарзанди худ меҳӯранд...
Аз ин фирқа доманкашон даргузор!
Чу биншастӣ, аз ҳирқа афӣ ба дар.
Маро бину барзан зи ибрат духул,
Пасояндагонрост пешина пул.

Шоҳин амир ва дарбориёни ӯро маҳкум намояд ҳам, дар ин бора аз ақоиди пешиниён ва мутақаддимони адабиёти форсу тоҷик дур намеравад. Ӯ низ мисли Низомӣ ва Амир Хисрав ақида дорад, ки сӯхбати подшоҳ, қаринӣ ба дарбор пеш аз ҳама хатари ҷ он дорад. Чунончи, шоир мегӯяд:

Макун сӯхбати подшоҳон тамаъ,
Ки ҳам зар ба ғорат равад, ҳам вараъ!
Чаро рӯӣ хочат ниҳӣ бар даре,
Ки нохун набахшад, хорӣ саре?
Агарчанд дар баҳр бошад гуҳар,
Бувад лутмаи мавҷ аз он бештар.
Зи мавҷаш бияндешу гавҳар мачӯӣ,
Ки гавҳар ба қаър асту мавҷаш ба рӯӣ.
Чунон дон зи шоҳон таманноӣ меҳр,
Ки ахтар ба зер оварӣ аз сипеҳр.

Дар таркиби ин асар порчаи чудогонае баҳри мадҳу ситоиши амир Музаффар низ мавҷуд аст. Дар мадҳияи ин амир шоир услуби маҳсууро истифода мебарад янъе ӯ услуби зоҳиран мадҳу ботинан қадҳро «танкидро» фоида бурдааст. Шоҳин дар масаълаи фош намудани бадқирдорҳои амир Музаффар усули ҳаҷву тамасхуро пеш гирифта ҳамаи бадқирдорҳои ин амиро ҳамчун кори неки вай ба қалам медиҳад. Масалан, ин амиро шоир чун шахси «ғаяру далер» ба қалам дода, барои исбот ҳангоми шӯриши Восеъ бо ҳукми ӯ ба хоку хун яксон карда шудани мардуми Хатлонзаминро далел меоварад:

Ба Хатлонзамин хуни мардум бирехт,
К-аз он мотам аз чарх анҷум бирехт.

Ё худ, шоир амир Музаффарро шахси «чаҳонгир» қаламдод карданӣ шуда, барои далел ғоратгариро мардуми Фарғонаро куштан ва мамлакатро ба харобӣ овардани ӯро нишон додааст:

Ба Фарғона аз кина кард, он чӣ кард,

Ки не зан зи теғаш бирасту на мард.

Шоҳин дар мадҳияи худ амир Музаффарро ба маънои киноявӣ «илму адабиётдӯст» меномад ва гӯё бо ёрии ин амир тарбият ёфтани ашхоси пешқадами замон, монанди Возеҳ, Аҳмади Дониш, Савдо, Мирзо Азими Сомӣ ва амсоли инҳоро, ки онҳо аз зулму тартиботи ин амир ба танг омада, шикоятӣ саҳт карда рафтаанд, таъкид менамояд. Дар ин чо Шоҳин қасдан дар дарбор «тарбият ёфта» ба воя расидани ин шахсонро мисол оварда, бо ин роҳи киноявӣ илму адабиётдӯст набудани амир Музаффарро нишон медиҳад. Шоир дар охири «мадҳия» аз гузаштани давраи «осудагӣ» ва замони «ҷӯшиши илму фан» «афсӯс хӯрда», омадани давраи бад (замони амир Абдулаҳад дар назар дошта мешавад)-ро таъкид менамояд.

Чунончи, менависад:

Дареғо, ки он шоҳи шоҳон бирафт,
Чаҳон монд чун чисм, аз ӯ чон бирафт.
Аз ин бўстон раҳт барбаст гул,
В-аз ин шиша берун таровид мул.
Чу гавҳар зи дарё фурӯтар нишаст,
Хазафпора бар чон гавҳар нишаст,
Чаҳон навчавон буд, шуд кундпир,
Ба рух шоҳиди баҳт андуд қир.
Чу гетӣ зи Чамшед пардохот таҳт,
Бар он таҳт Заҳҳок андохт раҳт.
Чу ҳукми қазо бар Сулаймон расид,
Нигини ҳукумат ба девон расид.

Дар порчай боло бо калима ва ибораҳои «гул», «мул», «гавҳар», «чаҳони навчавон» ва «Чамшед» Шоҳин амир Музаффарро дар назар дорад, вале калимаҳои «хазафпора», «кундпир», «қир», «девон» ва «Заҳҳок» нисбат ба амир Абдулаҳад нигаронида шудаанд. Шоир, чунон ки мебинем, ба таври киноя на танҳо бадқирдорҳои амир Музаффарро фош менамояд, балки нештари заҳролуди танқиди худро ба муқобили амир Абдулаҳад низ нигаронидааст.

Шоҳин сипас аз офатҳои замону чаҳон забони шиква боз менамояд. Вай забони сурхро ба оташ ва теғ нисбат дода, аз ҳукуматдорони давр саҳт шикоят мекунад. Ба ақидаи Шоҳин, намояндагони синфи ҳоким ду хел мешаванд: доно ва нодон. Вобаста ба ин шикоят аз чоҳилӣ ва мурочиат ба доноён кардани шоир, бешубҳа, ақидаҳои ислоҳотпарастӣ ва маорифпарварии ӯст:

Ба нодон хамӯшӯ ба доно сарой,
Ки он хирарӯй в-ин чирарой.
Шикоят макун аз бузургони дин!
Маҳон осмонро ба ғафлат замин!
Ба шоҳон сухан аз сари кин магӯй,
Тазарвию пархоши шоҳин мачӯй!

Шоҳин дар як қисмати муқаддимаи «Тўҳфаи дўстон» дар замони ӯ аз хору зор гардидани суҳан ва суҳандон низ шикоят мекунад. Дар ин масъала шоир замони худро ба замони гузашта муқобил мегузарад. Шоир ин гуна муқобилгузорию ҳамчун як услуби хоси шеъронаро барои ифодаи бадбахтиҳои аз сар гузаронидаи худ овардааст. Шоҳин пас аз ин гуна муқокимарониҳо аз касби шоирӣ худ пушаймонӣ изҳор карда, мадҳҳои подшоҳ буданро ба гадоӣ монанд мекунад. Чунончи, шоир мегӯяд:

Гадоӣ чӣ фазласт, к-аз баҳри он
Зи баҳри фазойил гузаштан тавон?
Ба музде, ки аз шеър чамъ оварад,
Гумон аст дар хона шамъ оварад.
Суҳан, алғараз, бурд аз ман ниёр,
Гуле будам, ин шеваам кард хор

Шоир ба хулосае меояд, ки дар шароити зулму чаҳолатпарвари давраи амири суҳан беқадр буда, суҳанвар хору залил шудааст. Чунончи, ин фикри шоирро дар порчаи зерин равшан ҳис кардан мумкин мешавад:

Суҳан чунки хор асту безътибор,
Хусусан дар ин аҳду дар ин диёр.
Суҳандон агар толиби равнақ аст,
Ба ришаш бихандӣ, хуш аҳмақ аст.
Хирад гӯ ба абноъи ин марзбум,
Ки як чумла зоғанду як қитъа бум,
Ба аҳли хирад ончунон душмананд,
Ки ойинаро зангиён душмананд.
Аз эшон маро нест рӯйи умед,
Ки бӯйи самар н-ояд аз шоҳи буд.
Суҳан густарам, лек бар азми он
Ки чун ман равам, монад аз ман нишон.

Дар муқаддима «Тўҳфаи дўстон» гӯё дар ситоиши амир Абдулаҳад як боби алоҳида бахшида шудааст. Дар қисми аввали ин мадҳия шоир тасвири манзараҳои табиатро медиҳад: ба чойи баҳор хазони тирамоҳ ва зимистони сард омадааст, гулу баргу дарахтон – ҳама пажмурда аст, дар чаманҳо ба чойи булбул зоғу заған лона мондааст, мардум-ҳама ғамгину ғасурдаю хароб, ранги рӯйи ҳама зарду пур аз ғубори маломат ва мазаммат мебошад. Ин гуна тасвири табиат ҳолати нисбат ба замон доштаи шоирро ифода мекунад: харобии мамлакат, азобу кулфати мардум, итмом ёфтани ривочу равнақи ватан, тарки ватан кардани дамони беҳтарини кишвар, дар ин харобаҳо маскан гирифтани одамони бадтинат ва ғайра. Сипас Шоҳин ба мадҳу санои бардурӯғу сохта ва ғайритабии амир Абдулаҳад мегузарад. Ин мадҳу саноҳои шоир бениҳоят сохта буданд, яъне шоир амиро ба тарзи киноя «мадҳ» кардааст. Бесабаб нест, ки шоир ҳар як фасли маснавиашро тамсил меномад ва он дар зимн маънии рамзиву киноявии пурқувватеро молик аст.

Дар ин мадҳия Шоҳин ба чойи талаб аз амир панду насиҳатро пешниҳод менамояд. Шоир мехоҳад бо панду насиҳат амиро ба роҳи дуруст

равона кунад: амир ба мардум бояд некӣ кунад, адлу инсофро пешаи кори худ қарор диҳад, дар мамлакат оромӣ ва осоиштагиро барқарор созад ва ба бадон чазо диҳад. Баъд аз ин шоир ба муҳокимаи муносибатҳои иҷтимоии замонаш мегузарад. Ба ақидаи Шоҳин, барои гирифтани нафақаи давлатӣ ҳаққи бенавоён ва камбағалон бояд бештар бошад, ба аҳли илму ҳунар аз ҳар чӣ ҳат бояд ёрӣ дода шавад, андозҳои аз мардум ғундошта бояд барои ободонии мамлакат ва осудагии халқ сарф карда шавад. Хотимаи ин мадҳия низ бо панду изҳори хоксорӣ итмом меёбад. Шоҳин дар охир фикрҳояшро чамбаст намуда, таъкид мекунад, ки подшоҳон ва табақаи поёнии чамбият дар бобати ҳуқуқ баробаранд. Аз ин ҷо ҷунин ба назар мерасад, ки афкори шоир дар бораи имтиёз надоштани синфҳои ҳукмрон, меросӣ ва ҳудодод набудани мансабҳои давлатӣ ва амсоли инҳо ифода ёфтааст.

Бо ин тарика, ҷунон ки мебинем, шоир вобаста ба мадҳу ситоиши амир Абдулаҳад нуқсонӣ иллатҳои давлатӣ амирӣ ва аморатро ғош мекунад ва мадҳу санои амирро кори ба ақида ва фикру мулоҳизаҳои худ ҳилоф мешуморад.

Ҷунон ки дар боло қайд кардем, аз қисми асосии «Тӯҳфаи дӯстон» -и Шоҳин танҳо порчае аз боби авали он-«Дар адлу инсоф ва тартиби ҷаҳондорӣ» то ба мо омада расидаасту ҳалос. Дар порчаи боқимонда Шоҳин суҳанро аз он оғоз менамояд, ки шоирон маддоҳии амир ва боргоҳи ӯро як сӯ гузошта, ӯро ба адлу инсоф даъват кунанд. Ҷунончи шоир мегӯяд:

Чӣ лозим ниҳодан ба моҳию моҳ,
Буни найзаву куббаи чатри шоҳ?
Магӯ куббаи чатр бар моҳ бар!
Бигӯ раҳ ба дилҳои огоҳ бар!...
Бузургии шоҳон ба адл андар аст,
На бо фарри дайҳиму ангуштар аст.

Аз ин порча ба хубӣ намоён аст, ки Шоҳин аз равияи шоирони маддоҳи амирӣ пурра баргашта, равияи панду насиҳатро пеш гирифтааст. Достони «Тӯҳфаи дӯстон» маҳз маҳсули ҳамин давра ва ҳамин ғояи эҷодиёти шоир мебошад.

Шоҳин дар маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» аҳволи саҳту вазнини мардуми муқаррариро ба қалам дода ба ҳалокат расидани аҳволи онҳоро аз зулму золимии амир ва мансабдорони ӯ медонад ва ҷунин изҳори ақида мекунад

Якero, ки халқ бояд кашид,
Ба фармондеҳӣ ҳалқи халқе бурид,
Ғадоро набахшанд як ҳабба сим,
Ки ин ганҷ доранд ниҳон дар гилем,
Зи моли ятим ситонанд боч,
Ба қуттоӣ тамғо бубахшанд тоҷ,
Ба золим бароти аморат диҳанд,
Ки намуси мардум ба ғорат диҳанд,

Шоир мисли дигар маорифпарварони замонаш пешрафти иқтисодиёти мамлакат ва некӯахлоқии мардум кишварро дар ривоҷу раванг ва инкишофи илму дониш маънидод кардааст. Ин маънӣ дар «Тӯҳфаи дӯстон» низ акси худро ёфтааст. Барои ин шоир образи Искандари Мақдуниро ба ҳукумрони замони худ ба тавре зид мегузорад. Ӯ таъкид мекунад, ки Искандар шавкату шукӯҳи давлати худро ба воситаи тараққӣ додани илму маърифат ва ақлу хариди солим дарёфт, вале ҳукумрони давр ин гуна амал намекунад. Ин маврид як чихати фикри муаллиф муҳим аст, ки ӯ ҳам мисли Аҳмади Дониш пояи мустаҳками давлатдориро дар илму маърифат, бунёди мамлақати мутараққиро дар донишмандиву донишписандӣ медонад.

Чаҳонбонию ҳукумронию дод
Сазовори он гурди фарзона бод,
Ки чон бар сари марди доно кунад,
Ба коме ки хоҳад тавоно кунад,
Дихад ганчу омӯзад асрори или,
Кунад ҳосили мулк дар кори илм,
Чу омӯхт анвоъи ҳикмат тамом,
Дихад мулки худро ба ҳикмат низом,
Ҳамин аст расми чаҳонхусравон,
Ки донишситоянду душманситон.
Хилофи амирони ин марзу бум,
Хуморо надонад фарқе зи бум,
Дареғе, ки ин аблаҳон беҳисанд,
Тавонгар ба зар дар ҳунар муфлисанд.

Аз ин ҳама бармеояд, ки мавзӯи танқиди сохти ҷамъият ва усули давлатдорӣ аморати Бухоро дар эҷодиёти адибони равшанфикру зиёӣ чихати махсус аст. Адибони рушанфикри нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX дар мазаммати «замон ва аҳли он» қисми зиёди осори худро бахшидаанд. Дар зери мафҳуми «замон ва аҳли он» бешубҳа фармонфармониён ва уламои мутаассиби динӣ дар назар дошта шудааст. Чунончи, дар ҳаққи ин гурӯҳи мардумозор Шоҳин дар маснавии «Тӯҳфаи дӯстон» чунин навиштааст:

Аз ин қавм уммеди ёрӣ хатост,
Ки аз душман уммедворӣ хатост,
Аз ин фарӣқа доманкашон даргузар,
Чу биншастӣ, аз ҳирқа афғӣ бадар,
Аз он рӯзи гетӣ шикоят задам,
Зи гетӣ шикоят ба ғоят задам,
Ки дастур бошад ба ояндагон,
Ба абноъ гетиситоянагон.

Ин хулосаҳои адиб мисли ҳамон аст, ки дигар маорифпарварони давр низ нисбати аҳли ҷомеа ва хусусан ҳукуматдорони давр баровардаанд. Шоҳин низ дар ин маврид мӯътақид бар он аст, ки танҳо бо насихату панд ин нуқсони иҷтимоиро бартараф карда намешавад, бояд бар зидди иллатҳои

ичтимой ва дуруст кародани қиёфайи маънавии аҳли суқондорони замон бо қатъият мубориза бурд. Ҳамин тариқ боз як асари танқидӣ-маорифпарваронаи адибро аз як паҳлӯ аз назар гузаронидем. Барои собит намудани ин асар ҳамчун асари мазмунан тоза ва мутааллиқ ба адабиёти маорифпарварӣ дар ин самт чувствуйҳои мо идома хоҳанд ёфт.

Адабиёти мавриди истифода

1. Шохин. Ашъори мунтахаб. - Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1960. - 366 с.
2. Ҳодизода Р. Каримов У. Саъдиев С. Адабиёти тоҷик. Асрҳои ХУI – ХIХ ва ибтидои асри ХХ. - Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.
3. Ҳодизода Р. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри ХIХ. - Душанбе: Дониш, 1968. – 294 с.
4. Ҳодизода Р. Дониш. //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз 3 ҷилд. ҷ. 1, - Душанбе:СИЭСТ, 2004. – С. 411 - 414.
5. Ҳодизода Р. Реализми маорифпарварӣ. //Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз 3 ҷилд. ҷ.3. – Душанбе: СИЭМТ, 2004. – С. 52 - 53.
6. Хадизаде Р. Саъдиев С. Реалистические элементы и проветительский реализм в таджикской литературе. //Истоки, формирование и развитие социалистического реализма в литературах советского Востока. - Ташкент: Фан, 1976. – С. 189-191.

Роҳбари илми: _____ н.ф.ф. С. Хӯ жақулов.